

Aufsatz

Magyar frazémák a zene területéről származó komponensekkel

Egy kognitív nyelvészeti vizsgálat

Szilvia Németh

Department of German Studies, University of Debrecen
Egyetem tér 1.
H-4032 Debrecen
nszilvia821@gmail.com

Abstract

The present study uses the methods of cognitive linguistics to investigate Hungarian idioms. The idioms under investigation include components from the field of music (*dal* ‘song’, *húr* ‘string’, *kotta* ‘sheet music’, *lemez* ‘record’, *nóta* ‘song in the folk style’, *szólam* ‘a part in music’, *tok* ‘case’, *vonó* ‘bow’, *zene* ‘music’). Music was chosen because it plays a special role in our lives in many ways. To collect the idioms, I used Bárdosi’s *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomkörü szótárával* (‘Dictionary of Hungarian Sayings and Proverbs with a Glossary of Terms’), from the year 2012. The aim of the research is to find out which idioms can be found in the dictionary with the mentioned musical components and which conceptual domains the idioms found can be associated with.

Keywords: cognitive linguistics, conceptual domains, phraseology, Hungarian idioms, music

1 Bevezetés

A zene a mindennapjaink szerves részét képező jelenség, hiszen találkozhatunk vele többek között a reklámokban, a filmekben, a bevásárlóközpontokban (vö. Bullerjahn 2005). Koelsch (2005: 366) szerint pedig „a zene az ember legrégebbi és legalapvetőbb szociális-kognitív területeinek az egyike”.¹ Felmerül így a kérdés, hogy egy ilyen fontosnak tűnő terület, mint a zene, milyen módon és mértékben jelenik meg nyelvi szinten.

A nyelvekben a frazémák olyan kifejezések csoportját alkotják, amelyek a mindennapi tapasztalatainkat tükrözik vissza. Jelen tanulmány éppen ezért

¹ „Musik ist einer der ältesten und grundlegendsten sozial-kognitiven Bereiche des Menschen” (Koelsch 2005: 366) [magyar ford. a szerzőtől, N. Sz.].

a frazeológia kapcsán kívánja megvizsgálni azt a kérdést, hogy milyen céltartományokkal hozhatók összefüggésbe azok a frazémák, amelyeknek a komponensei között a zene területéhez sorolható lexémák szerepelnek. A frazéma terminus tágabb felfogását követve azokat a szókapcsolatokat tekintem frazémának, amelyeket lexikális kötöttség jellemez és legalább két szó alkot, ugyanakkor legfeljebb egy mondatból állnak (vö. Burger 2003: 14–15). Így a szólások és közmondások is a vizsgálat tárgyát képezik.

A zene és a frazémák tárgykörét illetően, a magyar nyelv vonatkozásában Menyhárt (2021) hangszernevek megjelenését vizsgálta meg frazémákban, összehasonlítást végezve a bolgár nyelvvel. A magyarban kb. 80, a bolgárban pedig 60 ilyen főkomponenssel rendelkező frazémát talált az általa használt forrásokban. A magyar frazémák nagyobb sokszínűséget mutattak, ugyanis 12 hangszerfajta volt jelen a kifejezésekben, míg a bolgárban ez a szám fele akkora (azaz 6) volt. A három leggyakoribb hangszernek a magyar esetében a duda, a hegedű és a dob bizonyult. Jelen elemzés ezekhez a kutatási adatokhoz kíván hozzájárulni azáltal, hogy nem az egyes hangszerek neveire, hanem olyan (átfogóbb) zenei fogalmakra koncentrálni mint a *zene*, *dal*, *nóta*, *szólam*, *kotta*, illetve zenei kellékeket/bizonyos hangszerek részeit jelölő lexémákra mint a *húr*, *lemez*, *tok*, *vonó*.

A bevezetést követően a második fejezetben arról esik szó, hogy a zene milyen hatással van az életünk különböző területein. A harmadik fejezet az elvégzett kutatás módszereit tárgyalja. A negyedik fejezet a vizsgálat anyagát és annak elemzését mutatja be. Az utolsó (5.) fejezet a tanulmány eredményeit és következtetéseit foglalja össze.

2 A zene

A zenének az életünk több területén különleges szerep és jelentőség tulajdonítható. Ezt az állítást az is bizonyíthatja, hogy zenéléssel minden emberi kultúra foglalkozott és örömet lelte benne, a közös zenélés közben pedig mondhatni az összes számunkra ismert kognitív folyamat (pl. érzékelés, emlékezet, tanulás, érzelmek) érintett (vö. Koelsch 2005: 366). Emellett a zene hallgatása és a zenélés tevékenysége hatással van az idegrendszerre, illetve annak fejlődésére is (vö. Gombás 2014: 239).

Ezenkívül a zene különféle közös vonásokat mutat a nyelvvel is, amely az emberi kommunikáció egyik alapvető és fontos eszköze: A nyelv, illetve a zene szabályrendszerének megtanulása hasonlóan történik a gyerekeknél. Mindkettő esetében nehézségek nélkül megy végbe a folyamat, és a gyerekek hamar elsajátítják azt a képességet, hogy „új zenei és verbális mondatokat” alkossanak meg. A nyelv és a zene esetében egyaránt fontos szerepet játszik a memória, hiszen „a felnőttek képesek felismerni és reprodukálni a megtanult dallamokat, szavakat, verseket és dalokat” (Besson & Schön 2003: 272).

A zene és a dalok még a nyelvtanulás során is számos területen pozitív módon hathatnak, hiszen többek között átadhatják a célnyelv kultúráját, a nyelvórákon motivációt és szórakozást jelenthetnek, illetve az olyan alapkészségek fejlődéséhez is hozzájárulhatnak, mint a hallásértés, olvasásértés, beszéd-készség, íráskészség. Mindemellett pedig a dalok és a zene által közvetített érzelmek is jelentősek lehetnek a nyelvórákon (vö. Varga 2018: 181–183).

Továbbá a zene (mentális) egészségre gyakorolt hatása az orvoslás, gyógyítás és ápolás vonatkozásában sem lebecsülendő (vö. pl. de Langen 2007, Trappe 2009, Bernatzky & Kreutz 2015). Demenciával küzdő idős emberek esetében például megfigyelhető, hogy képesek dalszövegek hibátlan elénklésére, illetve a zene kommunikációs utat biztosíthat hozzájuk, még akkor is, amikor verbálisan ez már nem lehetséges (vö. de Langen 2007: 221). Megemlíthető azonban a zeneterápia is, amely bizonyítottan jótékony befolyást gyakorol az életminőségre, a fizikai állapotra és a halálhoz fűződő viszonyra. Ez a módszer sikeresen alkalmazható a daganatos pácienseknél és a hozzátartozóiknál is, mivel a zene által közvetített szavak közvetlenebb módon képesek érzelmileg hatni a szóbeli megnyilatkozásoknál, illetve a dalok hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a fájdalmas érzéseket és akár a gyászt feldolgozzák, de redukálhatják a feszültséget, szolgálhatják az emberi kapcsolatok építését és örömet is szerezhetnek (vö. Kollár 2007: 828–829). Karow & Rötter (2002) tanulmánya szerint pedig a zenehallgatás még a termikus fájdalomküszöbön is képes hatással lenni és megemelni azt.

3 Kutatási eljárás

A jelen vizsgálat elvégzéséhez Bárdosi Vilmos 2012-ben kiadott *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval* című átfogó műve szolgált alapul, amely összesen 14 000 magyar állandósult szókapcsolatot foglal magában – egyaránt felölelve ősi és mai kifejezéseket. A szótár fogalomköri szómutatójában a „Művészetek” témakörén belül megtalálható a „Zene” területe, ahol összesen nyolc lexéma kerül említésre: *dal, húr, kotta, lemez, nóta, szólám, tok, vonó* (Bárdosi 2012: 751).

A vizsgálat során a zenéhez kapcsolható frazémák kigyűjtése kizárólag a felsorolt nyolc címszónak, valamint magának a *zene* lexémának a figyelembe vételével történt. A szótárban kisszámú frazémában, mindössze 44-ben jelentek meg ezek a komponensek. Ha a kigyűjtött frazémáknál csupán a lexikális szintet vesszük figyelembe, akkor azt lehet megállapítani, hogy a *notha* lexéma fordul elő a leggyakrabban, szám szerint összesen 18-szor. Ezt követi a *húr* lexéma, amely kilenc frazémának az alkotóeleme. A többi frazémában a *zene* és *dal* lexémák négyszer, a *lemez* lexéma háromszor, a *tok* és *vonó* kétszer, míg a *kotta* és *szólám* lexémák pedig csak egyszer jelennek meg.

A 44 frazéma közül viszont kettő kikerült az elemzésből. Az egyik (*tokkal, vonóval*) ugyanis két címszónál is fel volt tüntetve a szótárban, mivel egyszerre két zenei lexémát is tartalmaz komponensként, az elemzésben azonban csak egyszer szerepel, hiszen ugyanarról a frazémáról van szó. Az *Esze(d) tokja [tokját]!* frazéma esetében pedig a szó szerinti olvasat nem a zenéhez köthető, mivel a *tok* főnév általános jelentéssel is bírhat, és mindenféle védelmet és tárolást szolgáló burkot/tartót jelölhet, nem kizárólag egy hangszerét. Valószínűsíthető, hogy a sokféle tok közül a hangszertokot csak később használták, mint az egyéb tárgyak (pl. különböző fegyverek) tárolására szánt tokokat, ezért feltehetően a frazéma nem a hangszertokra vezethető vissza. Emiatt az elemzés nem terjed ki erre a frazémára.

Akad olyan frazéma is, amelynél viszont elképzelhető a zenéhez köthető és a zenéhez nem köthető szó szerinti olvasat is. Például a *tűlfeszíti a húrt* esetében a húr mind egy hangszer, mind egy íj húrjára is vonatkoztatható lehet a nyelvhasználó számára, aki a frazéma motiváltságát visszatekintve, bármiféle etimológiai háttérismeret nélkül próbálja meg megfejteni. Habár az íj az emberiség egyik legfontosabb vadászati eszköze volt, fennáll a lehetősége annak, hogy a mai nyelvhasználók az életmód változások miatt már nem elsősorban az íj húrjára asszociálnának a frazéma eredetének felfejtésakor. Azonban ennek pontos megállapításához további vizsgálatok lennének szükségesek. Amennyiben nem állt rendelkezésre egyértelmű adat egy frazéma etimológiáját illetően a felhasznált forrásban (Bárdosi 2019), de elképzelhetőnek bizonyult egy, a zenéhez kapcsolódó szó szerinti olvasat, akkor a frazéma bekerült a vizsgálati anyagba.

A 42 frazéma között is beszélhetünk azonban néhány olyanról, amelyek egymás variánsaként kezelhetők, mivel lexikális szinten alig különböznek egymástól, és a felhasznált szótár szerint ugyanazt a jelentést hordozzák (vö. pl. *rágyújt egy dalra* – *rágyújt egy nótára*). Egy további esetben (*elhúzatja vkinek a nótáját* – *elhúzza [elrántja] vkinek a nótáját*) pedig csak a cselekvő személyében mutatkozott eltérés, mivel az előbbi variáns egy műveltető szerkezetet tartalmaz, míg utóbbi a cselekvést végrehajtó szempontjából írja le a történéseket. Ezen okokból kifolyólag ezeket a kifejezéseket az elemzés során nem egymástól függetlenül, hanem egy egységként számítva és ugyanazon szám alatt felsorolva tárgyalom. Így összesen 37 különböző frazémának a vizsgálatára kerül sor.

4 Kutatási eredmények

A kutatás elvégzése során, a fogalmi területek azonosításakor összesen kilenc céltartományt lehetett elkülöníteni:

1. ZENE
2. VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS
3. ENGEDELMESSÉG / KONTROLL

4. (LELKI)ÁLLAPOT
5. CSELEKVÉS MÓDJA
6. (MÚLTBELI / JELENLEGI / JÖVŐBELI) ESEMÉNYEK
7. FIZIKAI BÁNTALMAZÁS
8. SZEMÉLY
9. EMLÉKEZÉS

A 37 zenei komponenssel rendelkező frazémának a céltartományai így elég sokszínűnek mondhatók. Az egyes tartományokat és a hozzájuk sorolható frazémákat az alábbiakban taglalom részletesebben.

1. ZENE

Az első csoporthoz tartozó négy frazéma, amelyeknek a komponensei között a *zene* (két frazémában), a *dal* (két frazémában) és a *nóta* (egy variánsban) jelenik meg, valóban a zene tárgyköréhez tartozó jelenségekre vonatkoznak, mivel egy bizonyos típusú zenét, illetve az éneklést fejezik ki.

- (1) *talp alá való zene*: olyan zene, amelyre jól lehet táncolni (Bárdosi 2012: 653)

A fenti frazémában, amely tánchoz alkalmas zenét jelöl, a *talp* metonimikusan, mint prominens testrész vagy eszköz áll a cselekvés, vagyis a tánc helyett. A zene és tánc szorosan összefügg egymással, amire például Bárdosi (2019: 382) is utal, ugyanis a mindennapi tapasztalataink alapján gyakran együttesen fordulnak elő, hisz ha valaki zenét hall, táncra perdülhet.

- (2) *rágyújt egy dalra*: (jókedvében) elkezd énekelni (Bárdosi 2012: 118)
rágyújt egy nótára: (jókedvében) elkezd énekelni (Bárdosi 2012: 502)
- (3) *dalra fakad [gyújt]*: (jókedvében) elkezd énekelni (Bárdosi 2012: 118)

A (2)-es variánsok esetében szó szerint nézve a *rágyújt* ige azt a jelentést hordozza, hogy valaki egy dohányt tartalmazó cikket, például egy cigarettát meggyújt, amikor elkezd dohányozni. A variánsoknál az átvitt értelmű jelentés azáltal jön létre, hogy a dal/nóta metonimikusan képes aktiválni az éneklés tartományát. A rágyújtás metonimikusan egy egész cselekvésnek, a dohányzásnak az egyik rész-cselekvése. A rágyújtás kezdeti pillanata metaforikusan átvitelre kerül arra, hogy valaki nekikezd énekelni. A (3)-asban a *fakad* ige jelentését tekintve azt a kezdeti szakaszt jelöli, amikor például a víz egy mélyebb rétegből a föld felszínére jut. Ez az átvitt értelmű jelentésben metaforikusan kiterjesztésre kerül más jellegű, kezdődő eseményekre, így az éneklésre is. Az éneklés helyett a frazémában a dal áll metonimikusan. A

dalra gyűjt változat motivációja pedig a *rágyújt egy dalra* frazémához hasonlóan értelmezhető.

- (4) *(a) szférák zenéje*: a) az a képzeletbeli zene, amelyet az égitestek keringésükkel keltenek; b) (vál.) csodálatosan szép zene (Bárdosi 2012: 630)

A (4)-es példa Püthagorasz azon elméletéhez kapcsolható, hogy a Föld körül arányosan, egy-egy szférán keringve találhatóak a bolygók, a Nap és a Hold. Az elképzelés szerint a Naprendszer tulajdonképpen egyfajta nagy lantként tekinthető, amelynek körkörös húrjai vannak. Az égitestek közötti arányos távolságok nagy vagy kis szekundként és kis tercként voltak számon tartva. A szférák mozgásának hangját pedig a szférák harmóniájának hívták, de a magyarban eltorzítva „a szférák zenéje” megnevezéssel illetik (vö. Bárdosi 2019: 506). A kifejezés egyrészt elképzelt, másrészt pedig valóságban hallható zenére is vonatkozhat. A két jelentés összefügghet egymással, mivel a szférák fizikailag a Földön túl helyezkednek el. Ez metaforikus átvitelrel utalhat a nem szó szerinti értelemben vett földöntúlira, tehát csodásra, amely ebben az esetben a zenét minősíti.

2. VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS

A vizsgálatban a legnépesebb csoportnak a VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS céltartománya bizonyult 8 frazémával. Menyhárt (2021: 328) a hangszerek nevének vizsgálata során szintén megemlíti egy olyan magyar frazémát, amely ide sorolható, mert azt fejezi ki, hogy valakik azonos véleményen vannak: *egy lantot pengetnek* (ugyanazt állítják). Jelen elemzésben a *húr* (egy frazémában) és a *nóta* (hét frazémában) jelentek meg komponensként azokban a frazémákban, amelyek azt a jelentést hordozzák, hogy valakik azonos vagy különböző nézetet vallanak.

- (5) *egy húron pendül vkivel* (pej.): cinkos módjára egyetért, együttműködik vkivel, nem különb vkinél (Bárdosi 2012: 288)

Az (5)-ös frazéma motivációját az a konkrét cselekvés adhatja, hogy a húros hangszerek húrjait megpengetik, hogy megszólaltassák őket. Az a momentum, amikor egy húr megpendül és emiatt egy bizonyos hangzás keletkezik, metaforikusan átvitelre kerül arra az összhangra, illetve azonosságra, amely véleményben, cselekedetben vagy jellemben az érintett személyek között megmutatkozik.

- (6) *vkinek a nótáját fújja* (pej.): szolgálékúen mindig csak vkinek a véleményét hangoztatja (Bárdosi 2012: 501)
(7) *egy nótát fúj vkivel*: egy véleményen, állásponton van vkivel (Bárdosi 2012: 502)

- (8) *ugyanazt a nótát fújja vkivel*: egy véleményen, állásponton van vkivel (Bárdosi 2012: 502)
- (9) *egészen más nótát fúj*: másként vélekedik, másképpen beszél (Bárdosi 2012: 502)
- (10) *mindenki a maga nótáját fújja*: nincsenek egy véleményen (Bárdosi 2012: 502)
- (11) *mindig ugyanazt a nótát fújja*: mindig ugyanazt ismétli, hajtogatja (Bárdosi 2012: 502)

A fenti frazémák mindegyikében szerepel lexikális szinten az, hogy egy bizonyos nótát fúj valaki. Metaforikus átvitelrel egy dalnak az éneklése átkerül az (engedelem által létrejövő) véleményegyeztetésre (vö. 6–8), illetve a véleménykülönbségre (vö. 9–10), attól függően, hogy valaki ugyanazt a nótát fújja mint egy másik személy, vagy egy másikat, vagy épp a sajátját. A (11)-esnél az a tevékenység, hogy valaki folyton egyetlen dalt dúdol, metaforikusan kivetítésre kerül arra, amikor valaki állandóan ugyanazt mondja, hangoztatja.

- (12) *Ez a nóta járja*. (hm., biz.): {felkapott vélemény, nézet jellemzése: ez a jelszó divatos mostanában} (Bárdosi 2012: 502)

Az imént felsorolt frazémákban (6–11) is, amelyekben szintén a *nóta* lexéma jelent meg komponensként, megfigyelhető volt az, hogy egy bizonyos szemléletmód jutott kifejezésre. Egy nóta (és ezáltal a mondanivalója) könnyen elterjedhet az emberek között, hogyha gyakran hallják. Ha a (12)-es frazéma motivációját nézzük, akkor a nóta metonimikusan valamilyen kellemesnek ítélt tartalom helyett áll. Ez metaforikusan átvihetővé válik egy olyan álláspontra, amit többen elfogadnak, és ami népszerű.

3. ENGEDELMESSÉG / KONTROLL

Jelen vizsgálatban három frazéma tartozik az ENGEDELMESSÉG / KONTROLL céltartományához, és ezek mindegyikében a *nóta* szerepel komponensként. Azonban a magyar és a bolgár nyelvben Menyhárt (2021) kutatása alapján olyan hangszerek is összefüggésbe hozhatók ezzel a fogalmi területtel, mint a duda, hegedű vagy sip. Több frazéma is magas társadalmi pozíciót, vezető, irányító, illetve meghatározó szerepet jelöl; a számunkra releváns magyar frazémák közül a teljesség igénye nélkül néhány példát említve: *az első hegedűt játssza, csak másodhegedűs*.

- (13) *úgy táncol, ahogy fújják [húzzák] a nótát*: mindenben engedelmesen, szolgáian igazodik vkiknek a kívánságához, megtesz mindent, amit csak az erősebbek, a hatalmasabbak kívánnak tőle (Bárdosi 2012: 502)

A (13)-asban és (14)-esben az előbbi VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS céltartományban szereplő néhány frazémához (6–11) hasonlóan az jelenik meg a szó szerinti olvasatban, hogy egy nótát énekelnek. A <vki> *úgy táncol, ahogy fújja/húzza (a nótát)* mondat Ezópus egyik állatmeséjében (*A halász*) gyökerezik, amelyben a halász a sípszó helyett csak hálóval tudja a halakat megfogni (vö. Bárdosi 2019: 178). A mindennapokban a dal, amely egy adott ideig szól, meghatározza azt, hogy milyen táncstílusban táncolnak az emberek, mivel az egyes táncstílusokhoz vannak alkalmas, illő zenék. Ezt az átvitt olvasatban metaforikusan vonatkoztatjuk minden olyan helyzetre, amikor valaki a mások által megszabott elvárásoknak tesz eleget.

- (14) *Akinek a szekerén ülsz, annak (a) nótáját fújjad!* (km., nép.): {annak az érdekeit kell képviselni, akihez tartozunk, akinek az embere vagyunk} (Bárdosi 2012: 613)

A (14)-esben szó szerint nézve valakinek egy bizonyos nótát kell dúdolnia valaki másnak a szekerén ülve. Mivel olyasmit használunk, ami más birtokában van, ezért a tulajdonos követelményeinek szükséges megfelelnünk, ugyanis a tulajdonos befolyása alatt állunk. Ezáltal jön létre az átvitt jelentés, mivel metaforikusan ez kiterjed minden olyan helyzetre, amelyben azt kell támogatnunk, ami egy „felettünk álló” személy számára kedvező.

- (15) *Az rendeli a nótát, aki fizeti a zenészt.* (km.): {az határozza meg a dolgok menetét, aki a költségeket viseli} (Bárdosi 2012: 501)

A (15)-ös mondatban a *nóta* mellett a *zenész* szó is a zene területéhez sorolható, habár ez az itt megvizsgált kilenc lexéma között nem szerepel. A (15)-ös a szó szerinti értelmét alapul véve onnan eredhet, hogy egy vendéglátóhelyen játszó zenész mindig annak a vendégnek a kívánságára játszik el egy dalt, akitől pénzt kap a zenélésért cserébe. Az, hogy valaki ily módon meghatározza azt, hogy milyen dal szóljon, metaforikusan kiterjesztve utalhat arra, hogy annak van hatalma egyéb dolgok felett is, aki az anyagiak fedezésének a felelősségét magára vállalja.

4. (LELKI)ÁLLAPOT

A negyedik csoportban hat frazéma található, és négyféle különböző komponens jelenik meg bennük: *zene* (egy frazémában), *húr* (egy frazémában és annak variánsában), *lemez* (három frazémában), *nóta* (egy frazémában).^ű

- (16) *Zene (a) füleimnek.* (hm) (biz): {elégedettség kifejezése: örömmel, meglelégedéssel hallom, veszem tudomásul} (Bárdosi 2012: 744)

A (16)-os frazémánál az átvitt értelmű jelentés azáltal valósulhat meg, hogy a fülek a hallás helyett állnak metonimikusan. A zene pedig metonimikusan

a zene kellemesnek ítélt hangzása helyett áll, amely aztán metaforikusan kiterjesztésre kerül mindenféle, a befogadó számára pozitív kicsengésű dologra.

- (17) *elpattan egy húr vkiben*: nagy szomorúság, bánat ér vkit (vmely kellemes dolog, pl. szerelmi kapcsolat befejeztével) (Bárdosi 2012: 288)
megpattan egy húr vkiben: nagy szomorúság, bánat ér vkit (vmely kellemes dolog, pl. szerelmi kapcsolat befejeztével) (Bárdosi 2012: 288)

A (17)-es variánsok feltehetően abból eredeztethetők, amikor egy húros hangszeren egy húr elszakad. A húrok összessége teszi lehetővé azt, hogy a játék egy hangszeren teljességében kivitelezhető legyen. A (17)-es átvitt jelentésében a húr metonimikusan a zene helyett állhat, amelyet rendszerint a kellemesség érzésével asszociálunk. Hogyha a húrok egyike elpattan, akkor a teljes és harmonikus játékmód is elvész az adott hangszeren, és ez metaforikusan utalhat arra, amikor egy addig fennálló idilli állapot eltűnik az életben, és ez szomorúságot idéz elő.

- (18) *lejárt [lejátszott v. régi] lemez vki v. vmi* (biz): a) unalomig elcsépelet gondolat, szöveg; b) (ritk.) a (fizikai, szellemi) fénykorán már túljutott személy (Bárdosi 2012: 418)²
 (19) *un már egy lemezt* (biz): elege van már az adott témából, szeretne másról beszélni (Bárdosi 2012: 418)
 (20) *Tegyé! (már) fel egy másik lemezt!* (hm., biz.): {megelégedés kifejezése: beszélj végre valami másról} (Bárdosi 2012: 418)
 (21) *régi nóta*: unalomig ismételt panasz, kifogások, tényállás, igazság (Bárdosi 2012: 502)

Az imént felsorolt négy frazéma közül az első hármat (18–20) ugyanaz motiválhatja, ugyanis a lemezjátszóra vezethetők vissza, amellyel a bakelitlemezek lejátszása vált lehetővé a lemez megkopásai vagy megunásai, emellett pedig, hogyha a lemezjátszó tűje megakadt, akkor ugyanaz a rész szólt folyamatosan a lemezeiről (vö. Bárdosi 2019: 333–334). Egy lemezeiről a tárolt hanganyag tetszés szerinti alkalommal játszható le. Ugyanakkor, ha egy lemez egyszer már lejátszásra került, ismert a tartalma, és ha már túl sokszor hallgatunk meg egy lemezt, az állandó ismétlődése ugyanazoknak a dallamoknak egy idő után egyhangúvá teszi az adott lemezt a hallgatóság számára. A frazeologikus olvasat azáltal jön létre, hogy a lemez metonimikusan a rajta található hanganyag (zeneművek, dalok) helyett áll. Ennek az anyagnak a

² A frazéma másodlagos jelentésére a SZEMÉLY céltartománynál térek ki, de mivel ugyanazon frazémáról van szó azon a helyen is a (18)-as számozást használok.

folyamatos lejátszása metaforikusan átvitelre kerül minden olyan beszédtemára, amelyről már esett szó, és így az unalom érzetét kelti. A *nóta* komponenssel álló (21)-es frazéma a frazeologikus olvasatában szintén az unalmassá váló ismétlődést fejezi ki. A régi nóta arra utal, hogy egy dal idejétmúlt, már mindenki ismeri, és ezért többé már nem kelti fel a figyelmet, amit metaforikusan átvisszünk minden már elhangzott megnyilatkozásra.

5. CSELEKVÉS MÓDJA

Hét frazéma, amelyekben elsősorban a *húr* (öt frazémában és egy variánsban), a *szólam* (egy frazémában), valamint még a *tok* és a *vonó* (egy frazémában) tűnik fel, a CSELEKVÉS MÓDJA céltartományra vonatkozik.

- (22) *érzékeny húr(oka)t penget*: érzelmileg erős hatást gyakorol vkire (Bárdosi 2012: 288)

A fenti frazéma motivációja egy hangszer húrjainak pengetésére nyúlhat vissza, ahogyan a (23)-asé és (24)-esé is. Az átvitt értelmű jelentésben az érzékeny húr(ok) metaforikusan olyan történeteket jelölhetnek egy személy életében, amelyek mély érzéseket képesek előhívni – ezt pedig valaki egy bizonyos témával, a beszédmódjával vagy cselekedetével éri el.

- (23) *más húrokat penget*: más, szelídebb hangnemben beszél, tárgyal vkivel, más v. szelídebb eszközhöz folyamodik, hogy hatni tudjon (Bárdosi 2012: 288)
- (24) *szelídebb húrokat penget*: más, szelídebb hangnemben beszél, tárgyal vkivel, más v. szelídebb eszközhöz folyamodik, hogy hatni tudjon (Bárdosi 2012: 288)

A (23)-asban és a (24)-esben a szó szerinti jelentés arra utal, hogy valaki egy húros hangszeren egy másik húron kezd játszani, ami egy másik hangzáshoz vezet. A két frazéma átvitt jelentésében a húr metonimikusan áll a hang helyett. Így a (23)-asban a *más*, a (24)-esben pedig a *szelídebb* lexéma valójában a hangot módosítja. Mindkét frazéma esetében az a cselekvés, hogy egy másik húr penget meg valaki metaforikusan átvitelre kerül a barátságosabb hangnemre való váltásra.

- (25) *pattanásig feszíti a húrt*: (viselkedésével, túlzott követeléseivel) nagyon feszült helyzetet teremt (Bárdosi 2012: 541)
a (leg)végéig feszíti [kiélezi] a helyzetet [a végéig feszíti a húrt]: (viselkedésével, túlzott követeléseivel) olyan (feszült, válságos) helyzetet teremt, hogy a megegyezés lehetetlenné válik (Bárdosi 2012: 718)
- (26) *túlfeszíti a húrt*: annyira túlzó módon csinál vmit, hogy ezzel meghiúsítja célját (Bárdosi 2012: 288)

A (25)-ös és a (26)-os frazémák esetében kétféle motivációs háttér is feltételezhető: Az egyik az íjászat területére nyúlhat vissza, amikor az íj ellövéséhez túlságosan megfeszítik a húrt. A másik elképzelhető motiváló tényező pedig a hangszerek hangolása lehet, amely során előfordulhat, hogy egy húrt a kelletténél feszesebbre húznak meg a hangolókulccsal. Ezekben az esetekben a húrokat tekintve túllépésre kerül fizikai értelemben egy határ, ami azzal jár, hogy a húrok elszakadhatnak. Mindkét említett cselekvés szolgálhat ezért alapként ahhoz, hogy metaforikus értelemben ki tudjuk fejezni azt, hogy valaki túlzásokba esik egy másik féllel szemben, vagy, hogy éppen saját magát akadályozza a túlzó hozzáállásával egy adott dolog megvalósításában.

- (27) *öblös szólamok*: hangoskodva, fellengzősködve mondott üres frázisok (Bárdosi 2012: 643)

A (27)-es frazéma motivációja abból eredhet, hogy egy zenei darab egy vagy több szólamból is állhat. Egy-egy szólam más-más művészek közreműködésével jöhet létre. Ha egy szólam már ismert, akkor az nem tartalmaz újdonságokat, amit metaforikusan kivetíthetünk minden olyan megszólalásra, amelynek nincsen igazi tartalmi értéke.

- (28) *tokkal, vonóval* (biz.): mindenestül, mindennel együtt (Bárdosi 2012: 673)

Ellentétben ennek a kategóriának a többi tagjával a (28)-as frazéma nem a másokkal való interakció módjára vonatkozik, hanem arra, hogy minden, ami szükséges, teljes egészében megvan. A frazémában egyszerre két lexéma is megjelenik a zene területéről, a *tok* és a *vonó*. A *tok* arra szolgál, hogy a hangszereket megvédje az esetleges sérülésektől, például szállításkor. A *vonó* pedig szükséges ahhoz, hogy egy húros hangszereken megfelelően lehessen játszani. Ezekkel a kellékekkel együtt hiánytalan egy hangszer, és ezt az átvitt jelentésben metaforikusan kivetítjük minden más dolognál is a teljességre.

6. (MÚLTBELI / JELENLEGI / JÖVŐBELI) ESEMÉNYEK

Öt frazéma, amelyben a *dal* (két frazémában), a *nóta* (egy frazémában és annak variánsában), a *kotta* (egy frazémában) és a *zene* (egy frazémában) lexéma áll, egy bizonyos időben lezajló / lezajlott eseményt jellemez.

- (29) *Vége a dalnak*: (hm) a) {cselekvés, folyamat befejezésének, végének jelzése: vége van}; b) {lemondás, reménytelenség kifejezése: semmi remény a további sikeres folytatásra} (Bárdosi 2012: 717)

A fenti kifejezésben befejeződik egy dal, a frazéma nem szó szerinti jelentésében ez az esemény metaforikusan átvitelre kerül minden olyan egyéb területre, amikor valami véget ér. Szintén metafora által jön létre a (29)-es

frazéma másodlagos jelentése is, mivel egy dal abbamaradása arra a reménytelen állapotra vetül rá metaforikusan, hogy az elmúlás végleges, tehát nem lehetséges valaminek a további folytatása.

- (30) *Az lett a **nóta** vége, hogy ...* (hm., biz.): {esemény, cselekvés lezárulásának kifejezése: úgy fejeződött be a dolog, hogy ...} (Bárdosi 2012: 501)
*Ez lett a **nóta** vége.* (hm., biz.): {esemény, cselekvés lezárulásának kifejezése: így fejeződik v. fejeződött be a dolog} (Bárdosi 2012: 502)

A (30)-as variánsokban az, hogy egy adott nóta valahogyan lezárul, metaforikusan arra vonatkozik az átvitt értelmű jelentésekben, hogy akármilyen esemény vagy cselekvés egy bizonyos módon ért véget.

- (31) *Mi a **kotta**?* (hm., szleng, tréf.): {érdeklődés általában a dolgok állása iránt} (Bárdosi 2012: 383)

A (31)-es kérdőmondat szó szerinti jelentésében arra vonatkozik, hogy valaki nem tudja a kottát, ezért utánakérdez. Egy adott zenemű előadáshoz szükséges, hangjegyekkel leírt változatát a kotta tartalmazza, amely iránymutatóként szolgál az előadók számára, mivel megadja, pontosan hogyan is kellene szólnia a műnek, illetve hogyan is kellene előadni azt. Az átvitt értelemben ez metaforikusan átkerül minden olyan dologra, amelynek a „hogyanjára” kíváncsi valaki, vagyis arra, hogy az adott pillanatban hogyan is megy az adott dolog, mit lehet tudni róla.

- (32) *a jövő **zenéje*** olyan elképzelés, amelynek megvalósulása csak a (távoli) jövőben remélhető (Bárdosi 2012: 322)

A (32)-es Richard Wagner egyik tanulmányára (*Das Kunstwerk der Zukunft*) nyúlik vissza. Wagner egy ezt követő műve szerint ugyanis Ludwig Bischoff zenekritikus az ott kifejtett zenei meglátásait kiforgatta, és ezeket a negatívan konnotált *Zukunftsmusik* ('jövő zenéje') szóval illette. Ugyanakkor Wagner életrajzírója nyomán kiderül, hogy ezt a szót már korábban is alkalmazták a modern zenére (Chopin, Liszt, Berlioz esetében). Később aztán Wagner *Zukunftsmusik* című brosúrájában is már pozitívan jelenik meg a szó. Ellenben az angollal, franciával és olasszal a magyar és a német nyelvben a kifejezés jelentése átvitt értelemben is használható, és nem csak zenére utalhat (vö. Bárdosi 2019: 258–259). Az átvitt értelem azáltal jöhet létre, hogy egy szó szerint véve a jövőben megjelenő zenét metaforikusan átvisszünk egy a jövőben beteljesülő, bármilyen ötletre.

- (33) *új időknék új dalaí*. (vál.) a friss, előremutató gondolatok, eszmék jelképe (Bárdosi 2012: 295)

A (33)-as frazéma Ady Endre 1906-ban megjelent *Góg és Magóg fia vagyok én...* versének egyik sorában szerepel *Új időknék új dalaival?* formában (vö. Bárdosi 2019: 238). Mivel a frazéma egy ismert irodalmi műből származik, ezért intertextuális motiváltságról³ beszélhetünk. A dalok szövegei rendszerint hordoznak magukban valamiféle mondanivalót. Ugyanakkor az is jellemző a dalokra, hogy rövid időn belül képesek felváltani egymást, hiszen mindig megjelennek újabb és újabb dalok, amelyek eltérnek a korábbiaktól. Ezek a jelenségek a (33)-as frazéma esetében metaforikusan kivetülnek az olyan jövőbeli, új elképzelésekre, amelyek változást hozhatnak.

7. FIZIKAI BÁNTALMAZÁS

A *nóta* komponenssel a FIZIKAI BÁNTALMAZÁS (VERÉS) tartományában három kifejezés volt fellelhető, amelyek közül kettő variánsként tekinthető.

- (34) *elhegedüli vkinek a nótáját*. alaposan elver vkit (Bárdosi 2012: 502)
 (35) *elhúzatja vkinek a nótáját*. alaposan megveret vkit (Bárdosi 2012: 502)
elhúzza [elrántja] vkinek a nótáját. alaposan elver vkit (Bárdosi 2012: 502)

A (34)-es frazéma és (35)-ös variánsok szó szerinti értelmükben azt fogalmazzák meg, hogy valaki kívánságára eljátsszák a kedvenc nótáját. A *nóta*, a zene és a tánc szorosan összefüggnek egymással, és a tánc vagy annak egy bizonyos fajtája gyakran alkotóeleme olyan kifejezéseknek, amelyek átvitt értelemben a verésre utalnak: pl. *vki vkivel eljáratja a kállai kettőst / a debreceni kopogóst*. Ennek alapja, hogy a verést elszenvedő fél lábainak a kapkodása olyan, mintha táncot járna (vö. Bárdosi 2019: 382). Bárdosi (2019: 382) szerint az is hozzájárulhatott a frazeologikus olvasat létrejöttéhez, hogy a hegedű vonójának a húzása játék közben, valamint a pálca az ütlegelés közben valamelyest hasonló mozgást mutat. Menyhárt (2021: 325) egy-egy magyar és bolgár frazéma esetében szintén azt állapította meg, hogy a verésre vonatkoznak, ezekben a *dob* komponens szerepelt, mivel a dobot a hangképzés során ütik: magy. *úgy elver valakit, mint a kétfenekű dob*ot, bolg. *уе го направя на тъпан* (dobot csinállok belőle – nagyon meg fogom verni). A (34)-es frazéma mellett Menyhárt (2021: 326) még egyet felsorol, amely a

³ Dobrovolskij & Piirainen (2009)-re hivatkozva Sulikowska (2015: 176) munkájában a fogalommal kapcsolatban az áll, hogy olyan idiómáknál beszélhetünk erről a motivációról, amelyek esetében a lexikális szerkezet egy meglévő szövegből származik.

hegedű komponenssel áll, és azt írja le, hogy valakit megbüntetnek, megvernek: *bottal hegedülnek a hátán* (jól elverik).

8. SZEMÉLY

A SZEMÉLY céltartomány két frazémát ölel fel, amelyek komponensei a *lemez*, illetve a *vonó*.

- (18) *lejárt [lejátszott v. régi] lemez vki v. vmi* (biz): a) unalomig elcsé-pelt gondolat, szöveg; b) (ritk.) a (fizikai, szellemi) fénykorán már túljutott személy (Bárdosi 2012: 418)

A (18)-as frazéma már korábban a (LELKI)ÁLLAPOT céltartománynál szóba került az első jelentése kapcsán. A második jelentését az teheti lehetővé, hogy egy már sokszor lejátszott lemez elhasználódik, vagy épp a tartalma iránti korábbi érdeklődés hagy alább az idők változásával, és ezt metaforikusan azonosítjuk egy személy korának előrehaladtával, illetve az ezzel együtt járó fizikai és szellemi változásokkal.

- (36) *van (egy-két [pár]) vonó vkiben* (szleng, pej.): cigány személy (le-kicsinylő, rasszista megnevezéssel) (Bárdosi 2012: 740)

A (36)-os frazémának a motivációja feltehetőleg abban rejlik, hogy a nem szó szerinti jelentésben a vonó metonimikusan egy húros hangszer részeként áll, és így maga a zenélés helyett is. Átvitt értelemben a negatív konnotációval járó frazéma egy roma származású személyre utal, mivel a gyakran nem helytálló sztereotipikus gondolkodás hajlamos arra, hogy a zenélést és azon belül a hegedülést a roma népcsoporttal kösse össze.

9. EMLÉKEZÉS

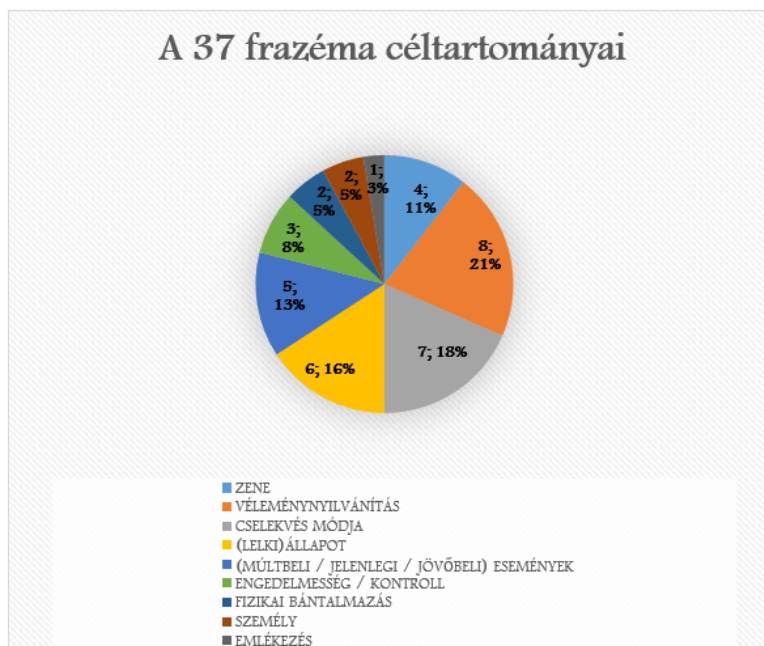
- (37) *Öreg [vén] cigány mindennap egy nótát felejt.* (km., nép.): {az öregedéssel együtt jár az emlékezet gyengülése} (Bárdosi 2012: 101)

A (37)-es frazéma átvitt értelmű olvasata az EMLÉKEZÉS-sel, pontosabban annak hiányával, a FELEJTÉS céltartományával hozható összefüggésbe. A szó szerinti olvasatban egy egyre idősödő személynek az emlékezőképessége az általa ismert nótákra folyamatosan romlik. Az átvitt értelmezésben a felejtés nemcsak a nótákra korlátozódik, hanem metaforikusan minden tudásanyag-ra, emlékre vonatkozik. Menyhárt (2021: 326) vizsgálatában azonban az időskori hanyatlást kifejező frazémát egy további változatában is megemlíti, amelyben a *hegedűs* komponens szerepel: *Öreg hegedűs minden nap egy nótát felejt.*

5 Konklúzió és kitekintés

A jelen tanulmányban elvégzett kognitív nyelvészeti vizsgálat 37 különböző frazémával foglalkozott. Az elemzés során kilenc céltartományt lehetett azonosítani. A 37 frazéma között az egyik frazéma (*lejárt [lejátszott v. régi] lemez vki v. vmi*) két fogalmi területtel is kapcsolatba volt hozható. Ezt a kifejezést a frazémák számszerűsítésekor egyetlen egységként kezeltem, ezért beszélhetünk összesen 37 frazémáról. A lenti, céltartományok eloszlását szemléltető diagrammon (vö. 1. ábra) viszont eggyel több, azaz 38 frazéma, számolható össze, aminek az az oka, hogy a *lejárt [lejátszott v. régi] lemez vki v. vmi* frazéma mind a (LELKI)ÁLLAPOT, mind a SZEMÉLY céltartományához hozzárendelésre került.

A legtöbb frazéma (8, azaz 21%) a VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁS tartományához tartozik. Ez talán azzal magyarázható, hogy a zene egyfajta közlési forma, ami auditív módon érzékelhető, így alkalmas arra, hogy valaki a véleményét hallatni tudja. A második helyen hét frazémával (18%) a CSELEKVÉS MÓDJA céltartomány áll. A harmadik legnagyobb csoport pedig a (LELKI)ÁLLAPOT volt hat frazémával (16%). Valószínűleg ennek az lehet az indoka, hogy a zene képes arra, hogy valamilyen érzelmet közvetítsen, illetve keltsen a hallgatóságban. A zenei komponenssel álló frazémák között csupán négy (azaz 11%) volt fel-lelhető, amelyeknek céltartománya ténylegesen a ZENE volt.

1. ábra: A zenei komponenssel álló 37 frazéma céltartományainak eloszlása kördiagrammon ábrázolva

Említésre méltó lehet még az ENGEDELMESSÉG / KONTROLL céltartománya, amelyet három frazéma (8%) képvisel. Ez visszavezethető lehet AZ ENGEDELMESSÉG HALLÁS (OBEYING IS HEARING, lsd. Ibarretxe-Antuñano 2019: 48) metaforára, hiszen a zene is egy auditív jelenség és a halláson keresztül befogadható.

A zene fontos szerepet tölt be az életünkben: Egy mindennapi jelenség és tapasztalat mind a zenélő, mind a zenét hallgató emberek körében. Mindemellett hatással van többek között az érzelmeinkre, az egészségünkre vagy a nyelvtanulásra is. Ezért érdemes lehet utánajárni annak, hogy a mindennapi tapasztalatainkon alapuló frazémák, amelyekben a zene területéről származó lexémák szerepelnek, milyen egyéb, zenén kívüli területekre terjednek ki. A jelen kutatás a magyar nyelvben a zenei lexémáknak csak egy szűk csoportjába kívánt betekintést nyújtani a kognitív nyelvészet eszközeivel. Az elemzés során kiderült, hogy a frazémák kis százaléka vonatkozik valóban a zenére, míg a többségük más céltartományokkal hozható összefüggésbe. A megvizsgált kilenc lexémán túl (*dal, húr, kotta, lemez, nóta, szólam, tok, vonó, zene*) azonban további zenéhez kapcsolódó lexémákat, illetve szinonimákat is be lehetne vonni a kutatásba egy átfogóbb elemzés érdekében. Továbbá a frazémákat kontextusban is meg lehetne vizsgálni, hogy például kideríthessük, milyen szövegfajtákban és mennyire használatosak a szótárból kigyűjtött frazémák. A szövegkörnyezet által az itt azonosított céltartományokat és a hozzájuk tartozó frazémákat is pontosítani lehetne. Ezenkívül megállapíthatóvá válna, hogy a variánsok közül melyek fordulnak elő gyakrabban, melyek kevésbé. A kutatást ki lehetne bővíteni továbbá úgy is, hogy a vizsgálat nem csak a frazeológia területére korlátozódik. Ugyanakkor azt is meg lehetne vizsgálni, hogy magát a ZENE tartományát hogyan konceptualizálják a magyar vagy más nyelvekben.

Irodalom

- Bárdosi, V.: *Magyar szólások, közmondások értelmező szótára fogalomköri szómutatóval*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012.
- Bárdosi, V.: *Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2019.
- Bernatzky, G. & Kreutz, G. (szerk.): *Musik und Medizin. Chancen für Therapie, Prävention und Bildung*. Wien: Springer, 2015.
<https://doi.org/10.1007/978-3-7091-1599-2>
- Besson, M. & Schön, D.: Comparison between language and music. In: Peretz, I. & Zatorre, R. J. (szerk.): *The cognitive neuroscience of music*. New York: Oxford University Press, 2003, 269–293.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198525202.003.0018>
- Bullerjahn, C.: Musik im Alltag. In: Frey, D. & Hoyos, C. G. (szerk.): *Psychologie in Gesellschaft, Kultur und Umwelt*. Weinheim: Beltz, 2005, 274–282.

- Burger, H.: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 2. átd. kiad. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003.
- de Langen, M.: Muziek op maat. Werken met muziek in de psychogeriatric. *Denkbeeld* 19 (2007), 221–223. <https://doi.org/10.1007/BF03059443>
- Gombás, J.: A zenei tevékenységek pszichológiai hatásai. In: Torgyik, J. (szerk.): *Sokszínű pedagógiai kultúra*. Komárno: International Research Institute, 2014, 239–243.
- Ibarretxe-Antuñano, I.: Perception metaphors in cognitive linguistics. Scope, motivation, and lexicalisation. In: Speed, L. J. & O'Meara, C. & San Roque, L. & Majid, A. (szerk.): *Perception Metaphors*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2019, 43–64. <https://doi.org/10.1075/ceclr.19.03iba>
- Karow, D. & Rötter, G.: Eine Studie zur analgetischen Wirkung von Musik. In: Behne, K-E. & Kleinen, G. & de la Motte-Haber, H. (szerk.): *Musikpsychologie. Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Musikpsychologie. Band 16: Wirkungen und kognitive Verarbeitung in der Musik*. Göttingen: Hogrefe, 2002, 84–101. <https://doi.org/10.23668/psycharchives.2997>
- Koelsch, S.: Ein neurokognitives Modell der Musikperzeption. *Musiktherapeutische Umschau* 26(4) (2005), 365–381.
- Kollár, J.: Zeneterápia a daganatos betegek kezelésében. *Lege Artis Medicinae* 17(11) (2007), 828–832.
- Menyhárt, K.: „Síppal, dobbal, nádi hegedűvel”: hangszerek a magyar és a bolgár frazeológiában etnomuzikológiai és nyelvészeti szempontból. In: Pátrovics, P. (szerk.): *Arcana Linguarum: Köszöntő kötet a 80 éves Bańczerowski Janusz professzor tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK, Szlav és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék, 2021, 319–330.
- Sulikowska, A.: Zur Motiviertheit der Phraseologismen am Beispiel des Idioms *ein heißes Pflaster*. *Colloquia Germanica Stetinensia* 24 (2015), 171–189. <https://doi.org/10.18276/cgs.2015.24-10>
- Trappe, H.-J.: Musik und Gesundheit. Welche Musik hilft welchem Patienten? – welche eher nicht? Music and health – What kind of music helpful for whom? What music not? *Dtsch Med Wochenschr* 134 (2009), 2601–2606. <https://doi.org/10.1055/s-0029-1243066>
- Varga, É.: Könnyűzene a német nyelv oktatásában – lehetőségek a különböző kompetenciák fejlesztésére. In: Virág, I. & Ugrai, J. (szerk.): *Az Eszterházy Károly Egyetem tudományos közleményei. Tanulmányok a neveléstudomány köréből = Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Paedagogica*. 41. kötet. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 2018, 181–189.